

ВІДГУК

офіційного опонента Філоненко Софії Олегівни, доктора філологічних наук, професора кафедри української та зарубіжної літератури і порівняльного літературознавства факультету філології та соціальних комунікацій Бердянського державного педагогічного університету, на дисертацію Шаф Ольги Вольтівни «Гендерно-психологічні аспекти української лірики ХХ століття», подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література на засідання спеціалізованої вченої ради Д 26.178.01 Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

У 1991 році Соломія Павличко оприлюднила в часописі «Слово і Час» відому статтю «Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа?», і це стало сигналом появи нового інтелектуального напрямку в національній гуманітаристиці і, зокрема, в дослідженнях літератури. Цей напрям докорінно змінив уявлення про історію вітчизняного письменства, посприяв модернізації наукового інструментарію, критичному перегляду наявних теорій, відкриттю нових горизонтів для молодшого покоління дослідників. Феміністичні і гендерні підходи в літературознавстві наприкінці ХХ століття були одними з найбільш радикальних і продуктивних, зробили чималий внесок у вестернізацію гуманітарних студій. Це засвідчили вагомні студії Віри Агеєвої, Тамари Гундорової, Оксани Забужко, Людмили Таран, Ніли Зборовської, а також праці Марти Варикаші, Ганни Улюри, Мирослави Крупки, Тетяни Качак, Христини Стельмах, Ольги Башкирової, Роксолани Жаркової та ін. Українські вчені переглянули літературний канон з гендерної перспективи, проаналізували жіночу традицію національного письменства, піддали ревізії численні гендерні стереотипи, породжені патріархальним

мисленням і віддзеркалені в прозі, поезії, non-fiction, осмислили художню репрезентацію гендерних питань у сучасній жіночій літературі.

Уже два десятки років гендерні студії мають статус академічної дисципліни, що охоплює величезний діапазон об'єктів, дослідницьких підходів, психоаналітичних, семіотичних, постколоніальних та інших методів. Загалом, гендерному літературознавству близька стратегія інтердисциплінарності. Нею позначена і дисертація Ольги Шаф, що проектує здобутки гендерної психології, гендерної лінгвістики та психоаналізу на обсяжний корпус української поезії ХХ століття.

В Україні гендерні студії в літературознавстві здебільшого торкалися прози, вираження в ній жіночої суб'єктивності чи критичної ревізії патріархальних стереотипів, значно меншою мірою – поезії. Ольга Шаф категорично стверджує, що «стратегія гендерного вивчення лірики на сьогодні фактично відсутня» (с. 49), хоча і згадує нечисленні, але цінні праці О. Ромазан, О. Сізової, В. Копиці, Г. Маковей та ін. Заповнити цю лакуну і покликана її дисертація, у якій зроблено актуальну та оригінальну спробу окреслити гендерно-психологічні координати ліричної свідомості української поезії ХХ століття, висвітлити специфіку маскулінної та фемінінної поетики й техніки письма.

Проблема кореляції лірики і гендеру не нова у світовій філології, її порушували, приміром, Сандра Гілберт і Сьюзан Губар у студії «Сестри Шекспіра: феміністичні есеї про жінок-поеток» (1979), «Лірика і гендер: компаративна студія творчості поеток і поетів ХХ століття» (1995), Йоупі Принс і Маєра Шрайбер «Буття в можливості: жінки-поетки і критика поезії» (1997), Петра Венд «Жіночий голос: лірична експресія у творах п'яти італійських поеток Ренесансу» (1995), Лінетт Макгратт «Суб'єктивність і жіноча поезія у ранньомодерній Англії» (2002), Гретхен Шульц «Гендерована лірика: суб'єктивність і відмінність у французькій поезії ХІХ століття» (1999), Джон Еміл Вінсент і Джон Рассел Вінсент «Лірика віршу: труднощі і закритість в американській поезії» (2002). Класична теорія

лірики була переглянута у світлі феміністичної критики, жіночих студій, гендерних студій, гей-лесбійських студій та квір-теорії, психоаналізу, студій тілесності, травми, пам'яті, постколоніальних студій тощо. Однак, справді, єдиного теоретичного підходу до проблеми «лірика і гендер» не сформовано, тому Ольга Шаф поставила собі за мету розв'язати питання реалізації авторської гендерної ідентичності у ліричному тексті, описати поняття маскулінності / фемінінності як категорії поетики, виокремити наративно-стилістичні диференти маскулінної / фемінінної техніки письма, а потім екстраполювати ці теоретичні пропозиції на українську поезію ХХ століття. Наукова новизна роботи не викликає сумнівів.

Об'єкт для студіювання вражає масштабністю, адже Ольга Шаф спробувала тримати в полі зору творчість українських поетів різних поколінь, естетичних, стильових спрямувань, материкових і діаспорних, таких, що посідають різне місце в каноні – від хрестоматійних до маловідомих. У цьому, з одного боку, виразилося прагнення до всеохопного, системного аналізу матеріалу, а з іншого боку, приховані неабиякі труднощі: чи доцільно розглядати гендерне маркування лірики у відриві від традиційних аналітичних категорій (напрям, стиль, група, школа, покоління, жанр)?

Друга суттєва проблема, яка виникла під час дослідження, впливає з двох засадничих ідей авторки: 1) українські гендерні студії «підозріло» ставляться до творчості митців-чоловіків і «симпатизують» мисткиням – тому авторка обирає ідеал нейтральності та паритетності щодо рецепції маскулінності / фемінінності, 2) гендерний підхід має бути аполітичним.

Дисертація базується на вагомій теоретичній основі, де органічно синтезовані концепції українських та зарубіжних учених. Закономірним є звернення до праць із гендерної соціології, гендерної психології, гендерної лінгвістики, психоаналізу, феміністичної антропології, феміністичної та гендерної критики, що підтверджує наукову сумлінність та широку ерудицію авторки роботи. Вважаю репрезентативним список джерел, використаних у

дисертації, який налічує 638 позицій, з них кілька десятків іноземними мовами. Зауважу лише про відсутність у бібліографії праць Віталія Чернецького «Картографуючи посткомуністичні культури» (2013), де йдеться про артикуляцію гендеру в письменстві, та Роксолани Жаркової «СТИхіЯ жіночого письма: саморепрезентація в українській модерністичній прозі кінця ХІХ – початку ХХ століття (Леся Українка, Ольга Кобилянська, Уляна Кравченко)» (2015), де ґрунтовно проаналізовано проблему жіночого письма і статусу жінки-авторки.

Ефективним стало використання в дисертації синтезу традиційних літературознавчих стратегій (концептуальної, психологічної) з методами психоаналітичної і феміністичної, постколоніальної критики. Враховано теорії гендерної психології, соціології, лінгвістики, філософської антропології, що сприяло комплексному баченню феномена української лірики ХХ століття в гендерному аспекті.

Поставлені завдання, об'єкт і предмет студії зумовили структурування дисертаційної роботи, яка містить п'ять розділів.

У першому з них **«Теоретичні та методологічні засади гендерно-психологічного дослідження лірики»** авторка зупиняється на ключових теоретичних поняттях для дисертації та формулює її методологічні й методичні підвалини. Ураховавши ключові концепції гендерних студій, Ольга Шаф окреслює їхній предмет, принципи і методи. Вона проблематизує поняття гендер в аспекті природності / культури, зіставляє його з поняттями «стать», «метагендер», «біогендер», вважає недостатнім врахування лише культурно-соціальних установок особистості, обираючи комплексний погляд на нього («*комплекс* соціальних, світоглядних (когнітивних, аксіологічних, екзистенційних, естетичних тощо), комунікаційно-рольових, психологічних, сексуальних установок особистості»). Дисертантка формує термінологічний апарат дисертації, уточнивши поняття «жіноча», «фемінна», «феміноцентрична», «феміністична» література (проза, поезія, письмо); структурує українські гендерні студії за різними критеріями (об'єкт

дослідження, досліджуваний період, методологічний пріоритет і ракурс). Центральними в цьому розділі є сформульовані методологічні засади розгляду лірики в гендерному аспекті: 1) комплексність, 2) інтердисциплінарність, 3) пріоритетність тексту, а не особи автора.

Другий розділ **«Маскулінність та фемінність як поетикальні категорії»** присвячено загальному огляду ключових понять гендерології – маскулінності і фемінності як антропологічних констант і дискурсивних конструктів. Ольга Шаф окреслює проблему гендерної ідентичності автора, як вона оприявнюється в поезиці ліричного тексту; актуалізує проблеми гендерного перфомансу, стилізації, інверсії, трансгендерності. На засадах гендерної психології авторка розлого описує гендерно-психологічні профілі маскулінності і фемінності, а також маскулінні й фемінні психоматриці як гендерні маркери ліричного тексту. Суттєвим тут є врахування різного проживання Едипового комплексу чоловіком і жінкою. Окрім психоаналітичної теорії, авторка доречно застосовує елементи гендерної лінгвістики (поняття «гендерлект», «комунікативно-нарративна стратегія»).

У третьому розділі **«Ідентифікаційно-референційна презентація ліричної свідомості в українській ліриці ХХ століття: маскулінна / ремінна політика»** розгортається теза попереднього розділу про гендерне маркування поезики в аспектах тілесності та сексуальності як найбільш репрезентативних. Окреслено фемінну і маскулінну специфіку представлення жіночого й чоловічого тіла, концептуалізації одягу, смисловий код «дзеркального» відображення, нарратив хвороби, чоловіча і жіноча сексуальна політика і комунікація. Цікавими є міркування про трансгендерні смисли, гомоеротичні переживання ліричного суб'єкта.

Четвертий розділ **«Гендерно-психологічні засади ліричного переживання синівського/ дочірнього ставлення до матері / батька як основи ідентифікаційної й світо моделюючої політики в українській поезії ХХ століття»** подає розгорнуту характеристику ліричного переживання Едипової ситуації в аспекті гендерно-психологічної

диференціації лірики чоловіків і жінок. Ольга Шаф критично переглянула традиційні образи Батька і Матері в поезії на засадах психоаналізу, проаналізувала фемінізаційну стратегію щодо довкілля (образи матері, природи, хати, землі, Вітчизни). Оригінальними є міркування про гендерні стратегії осмислення образу України, образів Бога-Батька та Ісуса Христа.

У п'ятому розділі **«Гендерно-психологічні особливості художнього втілення сенсожиттєвої парадигми «життя-смерть» в українській ліриці ХХ століття»** глибоко висвітлено специфічні риси гендерної перспективи в презентації смисложиттєвих питань смерті, творчості: вітальні орієнтири фемінінного мислення поеток, боротьби / війни як маскулінного смисложиттєвого пріоритету, завоювань, мандрів, відкриттів. Авторські концепції доречно проілюстровані прикладами з текстів, дисертантка уважна до мікрорівня художньої образності, до жанрово-стильових параметрів ліричного твору.

Висловлю кілька зауважень до всієї дисертації.

1. У дослідженні бракує бодай невеликого огляду української лірики ХХ століття і окреслення її естетичних координат. Адже зрозуміло, що неможливо охопити весь корпус текстів. Яким був принцип добору прикладів кожної конкретної гендерної матриці – ілюстративним? за репрезентативністю? В одному ряду опиняються твори (для прикладу) Лесі Українки, Оксани Забужко, Катерини Калитко; Євгена Маланюка, Юрія Липи, Сергія Жадана, Павла Вольвача – авторів, які представляють різні періоди, покоління, напрями, групи, стилі, авторські стратегії, мають різне місце в каноні. Як на такому різноманітному матеріалі можна було провести узагальнення щодо гендерної поетики і техніки письма? Мені здається, все ж варто було звузити об'єкт дослідження.
2. Спеціальність 10.01.01 – історія літератури вимагає висвітлення літературних явищ у динаміці. Як мінялася гендерна ідентичність українських поетів і поетес протягом ста років? Що впливало на її

трансформації? Частково Ольга Шаф дала відповіді на ці питання, згадавши про процеси емансипації жіноцтва чи стратегії тоталітарного суспільства щодо гендеру. Однак частково все ж складається враження, що всі українські поети ХХ століття існують в одному часо-просторовому континуумі, ніби у велетенській хрестоматії, тому історичний погляд подеколи губився в дисертації.

3. Авторка здебільшого аналізує ліричні тексти під кутом зору психології (гендерно-маркованої). Сумнівною видається ідея не враховувати соціологічне трактування гендеру, адже в трьох аналітичних розділах сам матеріал дає для цього підстави (наприклад, табування тіла, цензурування певних тем у чоловічій та жіночій поезії).
4. Попри прагнення чітко окреслити термінологічний апарат дослідження, авторка деінде зловживає термінологічними рядами (наприклад, гендерно-психологічний профіль і матриця, письмо, техніка, поетика). Звісно, це зумовлено строкатістю самого апарату гендерології, терміни часто приходять із суміжних дисциплін (філософії, соціології, лінгвістики, психології). Однак, на мій погляд, варто було дещо скоротити кількість ключових понять дисертації, щоб уникнути такої строкатості (і «важкості» у формулюванні назв розділів). Також хотілося б уточнити значення термінів «гендерна політика» і «гендерна культура», які вживаються в дисертації.
5. Як ставиться авторка до термінів «чоловіче письмо», «чоловіча лірика», зважаючи на проголошені принципи нейтральності та паритетності в оцінках? Чи мають ці терміни наукову перспективу?
6. Величезний обсяг аналізованих текстів не дав змоги авторці провести розгорнуті паралелі з українською прозою та зарубіжною поезією ХХ століття. Однак у перспективі це могло би показати

специфіку саме гендерно-маркованої лірики та національну її своєрідність.

Попри зауваження й рекомендації, назагал можна сказати, що дисертація Шаф Ольги Вольтівни є актуальним, самостійним і новаторським дослідженням. Висновки до роботи науково достовірні, є достатньо вагомими відповідями на поставлені дисертанткою завдання.

Робота є завершеним дослідженням, науково обґрунтовані результати якого розширюють уявлення про методи, принципи, теоретичні засади гендерного літературознавства, про фемінність і маскуліність у поезії як дискурсивні, антропологічні, поетикальні категорії, про когнітивні поля і гендерні смисли української лірики ХХ століття, її світо моделювальні фемінні і маскуліні стратегії.

Зміст дослідження відображений у монографіях «Гендерно-психологічні аспекти української лірики ХХ століття» (2019), «Лірика Василя Симоненка, Василя Стуса, Тараса Мельничука: гендерно-психологічні домінанти» (2018), 17 одноосібних публікаціях автора у провідних фахових виданнях України, 5 публікаціях – в іноземних виданнях та індексованих у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus, 13 додаткових публікаціях. Основні результати дослідження обговорювалися на численних міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях у Києві, Одесі, Дніпрі, Ужгороді, Вінниці, Бердянську, Миколаєві, Львові, Житомирі, Мінську тощо. Зміст автореферату ідентичний основним положенням дисертації. Отримані автором результати достовірні, висновки обґрунтовані. Дисертація охайно оформлена. У кінці кожного розділу зроблено чіткі висновки.

Таким чином, можна дійти висновку про те, що докторська дисертація **«Гендерно-психологічні аспекти української лірики ХХ століття»** виконана на належному рівні і відповідає вимогам дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук згідно з «Порядком присудження наукових ступенів», затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними

Постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 року, № 656), а тому авторка цієї роботи, **Шаф Ольга Вольтівна**, заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література.

Учений секретар Бердянського державного педагогічного університету

О.І. Попова

Доктор філологічних наук,
професор кафедри української та зарубіжної літератури
і порівняльного літературознавства
Бердянського державного педагогічного
університету

С. О. Філоненко